

Wageningen UR Livestock Research

Partner in livestock innovations

Rapport 474

Programma van Eisen voor landbouwhuisdieren in de zorg

Mei 2011

LIVESTOCK RESEARCH
WAGENINGEN UR

Colofon

Uitgever

Wageningen UR Livestock Research
Postbus 65, 8200 AB Lelystad
Telefoon 0320 - 238238
Fax 0320 - 238050
E-mail info.livestockresearch@wur.nl
Internet <http://www.livestockresearch.wur.nl>

Redactie

Communication Services

Copyright

© Wageningen UR Livestock Research, onderdeel van Stichting Dienst Landbouwkundig Onderzoek, 2011

Overname van de inhoud is toegestaan, mits met duidelijke bronvermelding.

Aansprakelijkheid

Wageningen UR Livestock Research aanvaardt geen aansprakelijkheid voor eventuele schade voortvloeiend uit het gebruik van de resultaten van dit onderzoek of de toepassing van de adviezen.

Wageningen UR Livestock Research en Central Veterinary Institute, beiden onderdeel van Stichting Dienst Landbouwkundig Onderzoek vormen samen met het Departement Dierwetenschappen van Wageningen University de Animal Sciences Group van Wageningen UR (University & Research centre).

Losse nummers zijn te verkrijgen via de website.

De certificering volgens ISO 9001 door DNV onderstreept ons kwaliteitsniveau. Op al onze onderzoeksopdrachten zijn de Algemene Voorwaarden van de Animal Sciences Group van toepassing. Deze zijn gedeponereerd bij de Arrondissementsrechtbank Zwolle.

Abstract

In this research we tried to find answers to the next relevant questions: what are the needs and requirements of: 1) farm animals on care farms, 2) clients with ASD (Autism spectrum disorders) with regard to Animal-assisted Interventions on care farms, and 3) care farmers with regard to using farm animals in care services. The (indicative) requirements give insight into how farm animals can be optimally used for care purposes from different perspectives and what the implications are for, among other things, farm management and agricultural production. Three important parts are: the characteristics of farm animals, management and housing systems.

Keywords

Care farming, farm animals, needs, requirements, autism spectrum disorders

Referaat

ISSN 1570 - 8616

Auteur(s)

Reina Ferwerda-van Zonneveld
Francisca Caron-Flinterman
Simon Oosting

Titel

Programma van Eisen voor
landbouwhuisdieren in de zorg

Rapport 474

Samenvatting

In dit onderzoek is geïnventariseerd wat de behoeften en eisen zijn van:
1) landbouwhuisdieren op zorgboerderijen,
2) cliënten met Autisme Spectrum Stoornissen (ASS) bij diergerelateerde zorg en
3) zorgboeren bij het inzetten van landbouwhuisdieren in de zorg. De (indicatieve) eisen geven inzicht in hoe landbouwhuisdieren vanuit meerdere perspectieven op optimale wijze ingezet kunnen worden voor zorgdoelen en wat dat impliceert voor onder andere het diermanagement en de agroproductie. Drie belangrijke onderdelen zijn de eigenschappen van het dier, management en huisvesting.

Trefwoorden

Zorglandbouw, landbouwhuisdieren, behoeften, eisen, autisme spectrum stoornissen

Rapport 474

Programma van Eisen voor landbouwhuisdieren in de zorg

Reina Ferwerda-van Zonneveld
Francisca Caron-Flinterman
Simon Oosting

Mei 2011

Dit onderzoek is gefinancierd vanuit Kennisbasis, thema Duurzame Landbouw

Voorwoord

Dit rapport gaat over de behoeften en eisen van landbouwhuisdieren, cliënten en zorgboeren ten aanzien van landbouwhuisdieren in productie en zorg.

Het onderzoek is gefinancierd vanuit Kennisbasis, thema Duurzame Landbouw.

Het aantal zorgboerderijen is de afgelopen jaren sterk gegroeid en daarmee is in de zorglandbouwsector de vraag om verdere professionalisering ontstaan. Het genereren van kennis en inzichten in de rol van dieren in de zorglandbouw en hoe die rol optimaal vormgegeven kan worden, zijn voorwaarden voor die professionalisering.

Op zorgboerderijen worden landbouwhuisdieren bewust ingezet in de zorg voor cliënten. Daarmee krijgen deze dieren naast hun eerdere functie en rol in productie een uitbreiding van functies en rollen. Om het inzetten van landbouwhuisdieren in productie en zorg te optimaliseren moet onder andere rekening gehouden worden met de behoeften en eisen van de landbouwhuisdieren, de cliënten en zorgboeren. Daarom zijn die behoeften en eisen geïnventariseerd in dit onderzoek.

Wij bedanken de geïnterviewde zorgboeren en –boerinnen voor hun spontane deelname aan dit onderzoek.

Reina Ferwerda-van Zonneveld
Francisca Caron-Flinterman
Simon Oosting

Samenvatting

Momenteel staat de zorglandbouw voor de uitdaging om te komen tot nadere professionalisering in werkwijzen en sectorstructuren. Een belangrijke voorwaarde voor professionalisering is het genereren van kennis en inzichten in de rol van dieren in de zorglandbouw en in hoe die rol optimaal vormgegeven kan worden.

Uit interviews met zorgboeren, cliënten en hun familie blijkt dat dieren een positief effect op cliënten op een zorgboerderij hebben. Dieren worden bewust ingezet in de zorg voor cliënten. Daardoor krijgen de aanwezige landbouwhuisdieren naast dat ze voedsel produceren maatschappelijke functies. De dieren worden ingezet in dagbestedingsactiviteiten en spelen ook een rol in de ontspanning en de sociale contacten van cliënten. Veel cliënten beschouwen het dier als een vriend die ze kunnen vertrouwen en aan wie ze hun verhalen kunnen vertellen. Naast het voor de dieren zorgen, helpt het cliënten hun dag te structureren en een normaal dagritme te ontwikkelen. Deze uitbreiding van dierfuncties beïnvloedt ook het bedrijfsmanagement.

In dit onderzoek is, als een vervolg op eerder onderzoek, geïnventariseerd wat de behoeften en eisen zijn van: 1) landbouwhuisdieren op zorgboerderijen, 2) cliënten met Autisme Spectrum Stoornissen (ASS) in diergerelateerde zorg en 3) zorgboeren bij het inzetten van landbouwhuisdieren in de zorg. De (indicatieve) eisen geven inzicht in hoe landbouwhuisdieren vanuit meerdere perspectieven op optimale wijze ingezet kunnen worden voor zorgdoelen en wat dat impliceert voor onder andere het diermanagement en de agroproductie.

Voor de inventarisatie van de behoeften en het opstellen van indicatieve eisen is gebruik gemaakt van interviews, literatuurstudie, observaties en informele gesprekken. Bij de behoeften van de landbouwhuisdieren is onderscheid gemaakt tussen behoeften in productie en in zorg. Voor de inventarisatie van behoeften van cliënten met ASS werden eerst de behoeften van mensen in het algemeen, vervolgens de behoeften van mensen met ASS en daarna de behoeften van kinderen en jongeren benoemd. Bij het inventariseren van behoeften van zorgboeren diende, net als bij de inventarisatie van behoeften voor landbouwhuisdieren in productie, de kennis die ontwikkeld is binnen de systeeminnovatieprojecten als basis. Daarbij zijn de hoedanigheden voor de zorgboer verder uitgebreid, namelijk met de hoedanigheid van zorgverlener. Vanuit de verschillende hoedanigheden zijn de behoeften voor landbouwhuisdieren in de zorg bepaald.

De indicatieve eisen zijn op basis van de behoeften van het landbouwhuisdier, de cliënt en de zorgboer vastgesteld. Vervolgens zijn de indicatieve eisen van landbouwhuisdier, cliënt en zorgboer samengevoegd. Drie belangrijke onderdelen zijn de eigenschappen van het dier, management en huisvesting. Het bleek dat:

- 1) dieren geschikt moeten zijn voor de functies en rollen. In de zorg wil dat zeggen dat dieren handelbaar moeten zijn.
- 2) er dierondersteunend management moet zijn. Van de zorgboer wordt verwacht dat hij de voorwaarden creëert waardoor het landbouwhuisdier optimaal kan presteren in zijn verschillende functies.
- 3) dier, cliënt en zorgboer graag ruime, schone en veilige huisvestingssystemen willen met mogelijkheden voor het dier om zich terug te trekken.

De indicatieve eisen zullen leiden tot aanpassingen / oplossingen die men kan toepassen in de bestaande zorglandbouw, maar ook onderdeel kunnen uitmaken van ontwerpprocessen.

Summary

At the moment care farming faces the challenge to come to professionalisation concerning procedures and sector structures. An important condition of professionalisation is generating knowledge on and insight into the role of animals in care farming and how to optimise this.

Interviews with care farmers, clients and their family showed that animals have a positive effect on clients on care farms. Animals are deliberately used in caring for clients. Therefore, farm animals in care farming have social functions, often in addition to their production function. Animals can be used in clients' day activities, but also play a role in relaxation and social contacts. Many clients consider an animal a friend whom they can trust and tell their stories to. Besides, taking care of animals helps clients to structure their day and develop a normal day rhythm. These functions of farm animals affect farm management. Animals are no longer selected for productivity alone but also for care-related criteria, such as being attractive and safe to clients. This influences the choice of animal species and breeds. In addition, the introduction of care on farms requires adjustments in farm procedures and animal housing.

In this research, as a follow-up of earlier research, we tried to find answers to the next relevant questions: what are the needs and requirements of: 1) farm animals on care farms, 2) clients with ASD with regard to Animal-assisted Interventions on care farms and 3) care farmers with regard to using farm animals in care services. The (indicative) requirements give insight into how farm animals can be optimally used for care purposes from different perspectives and what the implications are for, among other things, farm management and agricultural production.

For a survey of needs and defining the indicative requirements, use was made of interviews, literature study, observations and informal discussions. In the farm animals' needs, a distinction was made between needs in production and care. For the listing of ASD-clients' needs, first a survey of needs of the people at large was made. After this, the needs of the people with ASD and then of children and youngsters with ASD were listed. For surveying the needs of care farmers, the knowledge developed within the system innovation projects on needs and requirements regarding production animals was used as the basis. The characteristics of care farmers are extended; they have also become 'caregivers'. The needs for farm animals in care services were defined from these different characteristics.

The indicative requirements were defined on the basis of the needs of the farm animal, client and care farmer, after which these three were combined. Three important parts are: the characteristics of farm animals, management and housing systems. It appeared that

- 1) farm animals should be suitable for the functions and parts they have to play. In care this means that the animals should be manageable.
- 2) There must be animal-supporting management. Care farmers are expected to create the conditions, so that the farm animals can optimally perform their different tasks.
- 3) Animals, clients and care farmers want clean, safe housing systems with enough space and possibilities for animals to withdraw.

The indicative requirements will lead to adjustments / solutions that can be applied in existing care farming, but can also be part of developmental processes.

Inhoudsopgave

Voorwoord

Samenvatting

Summary

1	Inleiding	1
2	Methode	3
3	Dieren op zorgboerderijen	4
	3.1 Risico's van zorglandbouw voor dieren	4
	3.2 Risico's voor cliënten	5
	3.3 Maatregelen	5
4	Behoeften en eisen van landbouwhuisdieren binnen de zorglandbouw	7
	4.1 Eisen van productiedieren	7
	4.2 Aanvullende eisen van dieren in de zorg	8
	4.3 Indicatieve eisen van landbouwhuisdieren op zorgboerderijen	9
5	Behoeften en eisen van cliënten met ASS aan landbouwhuisdieren op zorgboerderijen	11
	5.1 Behoeften van mensen in het algemeen aan hulpverlening en dieren in de zorg	11
	5.2 Behoeften van mensen met ASS	12
	5.3 Behoeften van kinderen en jongvolwassenen met ASS aan dieren op de zorgboerderij	13
	5.4 Indicatieve eisen van de cliënt met ASS aan diergerelateerde zorg op zorgboerderijen	14
6	Behoeften en eisen die de zorgboer stelt aan landbouwhuisdieren in productie en zorg	15
	6.1 Behoeften van de boer met betrekking tot landbouwhuisdieren in de productie	15
	6.2 Behoeften van de zorgboer met betrekking tot landbouwhuisdieren in productie en zorg	17
	6.3 Indicatieve eisen die de zorgboer aan het landbouwhuisdier stelt	18
7	Samenvatting van de resultaten en discussie	19
8	Conclusies	22
	Literatuur	23

1 Inleiding

Zorglandbouw is een jonge en gestaag groeiende bedrijfstak binnen de landbouw. In 2009 waren er 1088 zorgboerderijen in Nederland (www.landbouwzorg.nl, 2011). Zorgboerderijen staan open voor cliënten uit verschillende doelgroepen. Voor de doelgroep 'mensen met autisme' hebben inmiddels 497 zorgboerderijen hun deuren geopend en daarmee is dit de grootste doelgroep na de doelgroep 'mensen met verstandelijke beperkingen' (www.landbouwzorg.nl, 2011).

De waarde van zorglandbouw wordt breed erkend. Ondanks een slechts uiterst summiere en gefragmenteerde wetenschappelijke onderbouwing, wordt algemeen verondersteld dat de omgang met landbouwhuisdieren op zorgboerderijen een positief effect heeft op cliënten en hun omgeving. Zorglandbouw draagt bij aan de maatschappelijke waarde van de landbouw en daarmee aan de sociale verduurzaming van de landbouw.

Binnen de zorglandbouw spelen landbouwproductiedieren vaak een heel eigen rol. Ze zorgen ervoor dat er iets te beleven en te doen is en worden vaak bewust ingezet in de zorg (Ferwerda et. al., 2008). Dit wordt ook wel aangeduid met de term Animal Assisted Interventions (AAI).

Momenteel staat de zorglandbouw voor de uitdaging om te komen tot nadere professionalisering in werkwijzen en sectorstructuren (Caron-Flinterman e.a., 2009). Een belangrijke voorwaarde voor professionalisering is het genereren van kennis en inzichten in de rol van dieren in de zorglandbouw en in hoe die rol optimaal vormgegeven kan worden. Relevante vragen in dit verband zijn onder andere de behoeften van (potentiële) cliënten bij diergerelateerde zorg, de waarden en risico's van diergerelateerde zorg voor cliënten en dieren en de invloed daarvan op raskeuze, selectie in aanwezige dieren, socialisatie, huisvesting en het welzijn van dieren.

In 2009 is geïnventariseerd wat de meest voorkomende technische en managementaanpassingen op bedrijfsniveau zijn bij de omslag van een boerderij naar een zorgboerderij. Aanpassingen in diermanagement spelen daarin een belangrijke rol, maar in hoeverre deze aanpassingen voldoen aan de eisen die het inzetten van landbouwhuisdieren in boerderijzorg stelt aan het hele bedrijfssysteem, is onduidelijk.

Meer inzicht in de eisen die cliënten, dieren en boeren stellen aan diergerelateerde zorg binnen de zorglandbouw geeft niet alleen inzicht in de vereiste aanpassingen binnen een bedrijf, maar biedt ook een basis voor het herontwerpen van zorglandbouwbedrijven naar meer optimale zorg en meer welzijn voor zorglandbouwhuisdieren met behoud van het gewenste agrarische productieniveau. Hiermee sluit dit project aan bij de diverse projecten binnen Wageningen UR Livestock Research waarin men werkt aan het (her)ontwerpen van integraal duurzame veehouderijsystemen. Een belangrijke eerste fase in een dergelijk ontwerpproject is het in kaart brengen van de behoeften van actoren binnen het betreffende systeem, die vervolgens worden vertaald in Programma's van Eisen (PvE's) voor het systeem. Deze eisen worden zo oplossingsvrij mogelijk geformuleerd en zijn een belangrijke input voor de (her)ontwerpfase (Bos en Cornelissen, 2008). Zolang de eisen nog niet getoetst zijn, spreken we van 'indicatieve eisen'.

Probleemstelling

Tot nu toe is onvoldoende onderzocht welke eisen cliënten, dieren en zorgboeren stellen aan het optimaal inzetten van landbouwhuisdieren in de zorg en welke gevolgen die eisen hebben voor de veehouderijtak binnen de zorgboerderij.

Doel

Dit onderzoek heeft als doel te inventariseren wat de behoeften en eisen zijn van

- 1) landbouwhuisdieren op zorgboerderijen
- 2) cliënten met Autisme Spectrum Stoornissen (ASS) in diergerelateerde zorg
- 3) zorgboeren bij het inzetten van landbouwhuisdieren in de zorg

Deze eisen geven inzicht in hoe landbouwhuisdieren vanuit meerdere perspectieven op optimale wijze ingezet kunnen worden voor zorgdoelen en wat dat impliceert voor onder andere het diermanagement en de agroproductie. Met deze resultaten beoogt het onderzoek bij te kunnen dragen aan een verdere professionalisering van de zorglandbouw en aan de verduurzaming van de landbouw als geheel.

Cliënten met Autisme Spectrum Stoornissen (ASS)

In dit onderzoek staat zorglandbouw voor kinderen en jongeren met een psychiatrische problematiek, en dan met name met Autisme Spectrum Stoornissen (ASS) bij wijze van casus centraal. ASS zijn neurobiologische aandoeningen waarbij de basis van de problemen in een disfunctioneren van delen van de hersenen ligt. Het merendeel van de kinderen en jongeren met ASS bezoekt de zorgboerderij om de thuissituatie te ontlasten. De boerderijzorg voor deze doelgroep wordt grotendeels gefinancierd vanuit het persoonsgebonden budget (pgb).

Relevantie van het onderzoek

Dit onderzoek is voor veel partijen relevant. Voor de zorglandbouwsector is de verkregen informatie van belang omdat het handreikingen geeft voor de onderbouwing, optimalisatie en professionalisering van diergerelateerde boerderijzorg.

Voor de zorgsector is deze informatie van belang omdat het project bijdraagt aan de onderbouwing en professionalisering van diergerelateerde zorgvormen. Veel zorgcliënten zijn op zoek naar dergelijke alternatieve vormen van zorg. Uit de manier waarop pgb's nu ingezet worden, blijkt dat vormen van zorg waarin dieren een rol spelen aantrekkelijk zijn. Voorbeelden hiervan zijn equithérapie en kynotherapie. Tegelijkertijd is professionalisering van diergerelateerde zorg cruciaal, gezien de huidige wildgroei van aanbieders van deze vorm van zorg en de toenemende belangstelling voor zorglandbouw van de media (tv, radio, kranten, tijdschriften, websites).

Voor het ministerie van EL&I is dit inzicht van belang voor verdere beleidsvorming rondom verduurzaming en verbreding van landbouw, belangrijke pijlers binnen het huidige landbouwbeleid.

Leeswijzer

In het volgende hoofdstuk wordt de methode beschreven. In hoofdstuk 3 vertellen we iets over dieren in de zorglandbouw. Wat zijn hun rollen en functies? Wat zijn de risico's voor de dieren en de cliënten en welke maatregelen zijn nodig om beide te beschermen? In de hoofdstukken 4 t/m 6 beschrijven we op basis van de literatuur, observaties en interviews respectievelijk behoeften en eisen van landbouwhuisdieren binnen de zorglandbouw, van cliënten en van zorgboeren wat landbouwhuisdieren betreft. Tenslotte volgt in hoofdstuk 7 een discussie gevolgd door conclusies.

2 Methode

Het plan van aanpak dat binnen het onderzoek gevolgd is, omvat globaal de volgende fasen, die elkaar deels overlappen.

1. Inventarisatie en analyse van de behoeften van landbouwhuisdieren, zorglandbouwcliënten en zorgboeren bij diergerelateerde boerderijzorg.
2. Ontwikkelen van gedeelde visies en Programma's van indicatieve eisen (PvE's) voor het optimaal inzetten van landbouwhuisdieren in zowel boerderijzorg als productie.

Voor beide fasen is gebruik gemaakt van:

- een literatuurstudie
- interviews met cliënten met ASS (3) en/of hun ouders (4), zorgboeren (5), zorgprofessionals (4) en een relevante stakeholder en expert (1) (voortbouwend op voorgaand onderzoek)
- observaties op zorgboerderijen
- informele gesprekken

Omdat de doelgroep kinderen en jongeren met ASS eerder onderzocht is, bevat dit onderzoek deels een review van eerder materiaal.

3 Dieren op zorgboerderijen

Uit onderzoek van Ferwerda et al. (2009) blijkt dat wanneer men een zorgtak op de boerderij begint, men afhankelijk van de doelgroep vaak meer en andere diersoorten aanschafft. Dat zijn dan vooral kippen, konijnen, paarden en pony's. Zorgboeren geven onder andere als redenen voor het aanschaffen van andere dieren aan het kunnen laten zien dat er veel verschillende diersoorten en – rassen zijn en het kunnen aanbieden van meer en verschillende werkzaamheden en activiteiten met dieren. Voor kinderen worden vaak kleine en (verondersteld) aaibare diersoorten aangeschaft. Veel van de op een zorgboerderij aanwezige landbouwhuisdieren krijgen naast een functie in de productie nieuwe functies in de zorg. Op zorgboerderijen met een agrarische productietak worden iets vaker dieren ingezet in activiteiten (57%) voor cliënten met ASS, dan op zorgboerderijen zonder productietak (43%). Het verschil is echter niet significant. Dieren die men veel inzet voor activiteiten in de zorg op productiebedrijven zijn runderen, schapen, kippen en paarden en pony's.

Op niet-productiebedrijven worden vaker konijnen en geiten ingezet (Cornelissen, 2010). De beelden over dieren en diersoorten verschillen echter wel eens tussen zorgboeren en cliënten. Zo schaffen zorgboeren de konijnen vooral aan voor hun hoge aaibaarheidsfactor. De cliënten vertelden echter dat konijnen lang niet altijd aaibaar zijn, omdat ze krabben of wegluchten. Naast konijnen schaft men ook vaak cavia's aan voor kinderen, maar cavia's zijn erg kwetsbaar.

De werkzaamheden en activiteiten voor cliënten waar dieren bij ingezet worden, zijn te verdelen in productiegerelateerde werkzaamheden, sociale activiteiten en voor ontspanning/beleving.

Uit een onderzoek van Cornelissen (2010) bij tien zorgboerderijen voor kinderen en jongvolwassenen met ASS blijkt dat de meest diergerelateerde activiteiten zijn: kijken, voeren, water geven, aaien, borstelen, knuffelen, optillen, spelen, vangen, naar de wei of ander verblijf brengen, wandelen, rijden, mennen, ontwormen, hokken schoonmaken en voer- of waterbakken schoonmaken. Ook Van Dijk en Hassink (2002) en Ferwerda et al. (2008, 2009) beschrijven diergerelateerde activiteiten voor cliënten binnen de zorglandbouw. De rollen die dieren binnen deze activiteiten voor cliënten kunnen vervullen, zijn die van zorgvrager, co-therapeut, ijsbreker, intermediair, vriend en motivator.

3.1 Risico's van zorglandbouw voor dieren

Uit het onderzoek van Cornelissen (2010) blijkt dat bij een aantal activiteiten het contact tussen cliënt en dier heel fysiek intensief is. Hoe het dier deze intensieve fysieke contacten ervaart is onbekend maar het kan wel risico's voor dier en cliënt met zich meebrengen. Uit een door Cornelissen uitgevoerde risico-inventarisatie bij dezelfde tien zorgboerderijen blijkt dat het vaakst voorkomende incident het aan het schrikken maken van dieren is, gevolgd door het op- en najagen en het in een oncomfortabele houding brengen. Andere veel voorkomende incidenten zijn: hardhandig vastpakken van dieren, dieren laten vallen en dieren laten ontsnappen.

Jonge, kleine dieren en schapen lopen de meeste risico's volgens de zorgboeren. Bij hierboven genoemde veel voorkomende incidenten is de kans op verwonding bij jonge dieren reëel aanwezig. Uit het onderzoek van Cornelissen (2010) blijkt dat bij zorgboeren met diploma's op het gebied van ASS minder incidenten met dieren op de zorgboerderij voorkomen dan bij zorgboeren zonder diploma's. Uit de observaties bleek dat in het laatste geval de begeleiding niet altijd inzicht had in de omvang en moeilijkheidsgraad van activiteiten met dieren voor cliënten met ASS.

Op enkele zorgboerderijen met een productietak blijken de huisvestingssystemen voor de dieren dusdanig sterk verouderd te zijn, dat sprake is van ongerief. Daarbij gaat het om te korte en te smalle ligbedden, te lage voerhekken, niet functionerende mestschuiwen, aangebonden staan e.d.. Hierdoor kunnen de dieren geen natuurlijk gedrag vertonen, verwondingen en aandoeningen oplopen, kreupel worden, zichtbaar pijn hebben en vies zijn.

Konijnen worden op zorgboerderijen vaak individueel gehuisvest in konijnenflats met wisselende hokformaten. De verhouding tussen het aantal verouderde huisvestingssystemen op zorgboerderijen en het aantal verouderde huisvestingssystemen in de reguliere veehouderij is onbekend. Op reguliere bedrijven worden konijnen vaak ook individueel gehuisvest. Op een aantal zorgboerderijen wordt het inkomen uit de zorgtak gebruikt om te investeren in nieuwe huisvestingssystemen.

Door het houden van meer verschillende diersoorten, komt het voor dat dieren die qua aard en gedrag niet bij elkaar passen toch bij elkaar gehuisvest worden. Gevolg is dat de ene diersoort stress ondervindt door de aanwezigheid van de andere diersoort. Cornelissen (2010) noemt een voorbeeld waarbij geiten en struisvogels samen in een wei gehuisvest waren, waardoor agressie en voernijd ontstond.

Daar waar de ruimte geboden wordt, kan de aandacht van cliënten voor het dier juist ook heel positieve effecten hebben op het dier. Zo zijn er veel voorbeelden te noemen van dieren die veel zorg en aandacht van cliënten krijgen en waarbij uit het gedrag van het betreffende dier valt af te leiden, dat het dier dit als positief ervaart. Bijvoorbeeld: kalfjes reageren vaak sterk en enthousiast op de aandacht van cliënten. Over de contacten tussen kinderen met ASS en dieren zeggen de zorgboeren dat kind en dier elkaar lijken aan te voelen en te begrijpen.

3.2 Risico's voor cliënten

Uit interviews en observaties kwam naar voren dat aan de omgang van cliënten met ASS met dieren ook risico's voor cliënten kunnen zitten. Er zijn cliënten gebeten, gekrabd, getrapt, gepikt, geduwd en geramd en van een paard gevallen. Dergelijke incidenten hebben twee duidelijke oorzaken (Kruitwagen, 2010):

- 1) Onverwachte reacties van de dieren. Dit kunnen bijvoorbeeld dier-dier interacties, schrikreacties en beschermend gedrag naar jongen zijn.
- 2) Gevaarlijk gedrag van de cliënt door onduidelijke regels en/of uitleg, onregelmatigheid of onoplettendheid.

Incidenten kunnen voorkomen worden wanneer begeleiders gevaarlijk gedrag op tijd herkennen en daar adequaat op reageren (Kruitwagen, 2010).

Per diersoort en ras kunnen de risico's verschillen, bijvoorbeeld door uiterlijke kenmerken (bijvoorbeeld horens) of gedrag (bijv. tegen iemand opspringen, kopstoten geven).

Naast genoemde risico's kunnen dieren zoönosen en parasieten overbrengen op cliënten. Het bureau Risicobeoordeling en Onderzoeksprogrammering beschrijft in het Advies over gezondheidsrisico's van kinder- en zorgboerderijen dat de grootste risico's veroorzaakt worden door de Shigatoxine-producerende *E. coli* bacterie (STEC) en de Q-koorts veroorzakende bacterie *C. burnettii*. STEC komt op 1 op de 15 zorgboerderijen voor. Van *C. burnettii* is alleen het voorkomen op kinderboerderijen bekend en dat is 1 op de 10. De kans op een besmetting met STEC of *C. burnettii* is dan ook klein, maar de gevolgen voor de gezondheid zijn wel ernstig. Een STEC-besmetting verloopt via hand-mond contact na contact met het dier, de mest of gecontamineerde oppervlakken, terwijl *C. burnettii* wordt overgedragen door het inademen van aërosolen. Risicogroepen voor infecties zijn (jonge) kinderen, ouderen, zwangere vrouwen en mensen met een verminderde afweer (BuRO, 2010).

Kruitwagen (2010) concludeert dat de hygiënestatus van de bezochte zorgboerderijen met de doelgroep kinderen met ASS goed is, maar dat de informatievoorziening over manieren van overdracht, risicogroepen en preventie verbeterd kan worden.

Kinderen hebben intensief fysiek contact met dieren op de boerderij doordat ze de dieren o.a. knuffelen, aaien en borstelen. Bovendien hebben jonge kinderen vaker hand-mondgedrag dan volwassenen, waardoor het risico op besmetting met STEC toeneemt.

Op sommige zorgboerderijen zijn zowel de dieren als delen van de huisvesting niet zo schoon en droog als ze zouden behoren te zijn. Dit komt o.a. voor op zorgboerderijen met sterk verouderde huisvestingssystemen en niet functionerende apparatuur, bijv. mestschuif. Daarmee neemt de kans op besmetting met bijvoorbeeld STEC beduidend toe.

3.3 Maatregelen

Om de risico's voor dieren en cliënten te beperken, hebben de zorgboeren verschillende maatregelen ingevoerd. Cliënten mogen soms niet zonder begeleiding bij bepaalde dieren in de buurt komen. Om te voorkomen dat dieren het verkeerde voer krijgen, hebben zorgboeren manieren bedacht om het voeren voor cliënten te vergemakkelijken. Voorbeelden zijn het gebruik van tijdschema's, pictogrammen en kleur- en cijfercoderingen (Ferwerda et al., 2009; Cornelissen, 2010). Andere maatregelen betreffen aanpassingen in de huisvesting van dieren. De komst van de zorgtak leidt bij een deel van de zorgboerderijen tot het verminderen van het aantal en het juist ruimer huisvesten van de productiedieren. Daardoor krijgt het dier meer ruimte in het contact met de cliënt en kan het zich terugtrekken uit dat contact. Het helemaal onttrekken aan het contact is alleen mogelijk wanneer de dieren buiten lopen.

In tabel 1 worden de maatregelen die door zorgboeren getroffen zijn om de dieren te beschermen, samengevat (Ferwerda, 2008, 2009; Cornelissen, 2010; interviews 2010).

Tabel 1 Maatregelen ter verlaging van het risico voor dieren

Maatregelen ter verlaging van het risico voor dieren

Regels voor de cliënt in het omgaan met dieren
Intensieve begeleiding van de cliënt bij het omgaan met dieren
Beloning voor goed gedrag van de cliënt
Controles door zorgboer van door cliënt uitgevoerde werkzaamheden bij dieren
Terugkoppeling naar de cliënt over uitgevoerde werkzaamheden
Kledingvoorschriften voor de cliënt voor het hygiënisch werken met dieren
Tijdschema's zodat de dieren op tijd door de cliënt gevoerd en verzorgd worden
Wegbewijzing zodat de cliënt weet welke dieren waar te vinden zijn op de boerderij
Omheining van het bedrijf zodat de dieren bij ontsnappen niet ver weg kunnen gaan
Kleur-, cijfer- en / of plaatjescodering (pictogrammen)
Aanpassingen van stallen/ hokken/ kooien
Aanpassingen van voerbakken
Aanpassingen van voerkisten/ tonnen

De zorgboeren treffen allerlei maatregelen om risicovolle situaties en incidenten te voorkomen. Voorbeelden zijn gedragsregels, duidelijke afspraken en uitleg, aanpassingen van hokken en stallen, weides, goede evaluatie en keuze van rustige diersoorten. Ook maken ze een afweging of het al dan niet verantwoord is een cliënt (zelfstandig) met de dieren om te laten gaan (Kruitwagen, 2010). Zoönosen en parasitaire besmettingen van cliënten kunnen beperkt of voorkomen worden door hygiënemaatregelen. In verband met het risico op STEC-infecties is de Hygiëncode Kinderboerderijen uitgebracht en zijn waarschuwborden met daarop risico's en maatregelen ter voorlichting van het publiek op kinderboerderijen geplaatst. Voor zorgboerderijen is plaatsing van deze waarschuwborden niet verplicht.

Uit interviews met zorgboeren blijkt dat de kinderen / cliënten geleerd wordt via mondelinge overdracht en/of aangeplakte huisregels dat ze hun handen moeten wassen voor ze gaan eten en drinken. Op een aantal zorgboerderijen zijn waarschuwborden geplaatst, waarop staat dat je na het aanraken van dieren je handen moet wassen.

Voor een zich via de lucht verspreidende bacterie zoals *C. burnettii* zijn genoemde hygiënemaatregelen onvoldoende. Daarvoor zijn specifieke aanvullende maatregelen nodig. In de Hygiëncode staat dat men contact met aflammende dieren moet vermijden. Voor de geboortematerialen moeten goede hygiënemaatregelen genomen worden. Het naleven van de Hygiëncode wordt echter niet afgedwongen en blijkt bij inspecties dan ook nog onvoldoende te zijn. Door de ernstige uitbraak van Q-koorts heeft de overheid dit jaar vaccinatie van de kleine herkauwers, gescheiden aflammen en destructie van geboortematerialen verplicht gesteld. Deze en andere maatregelen staan beschreven in het protocol 'Adviezen met betrekking tot Q-koorts voor geiten- en schapenbedrijven met een publieke functie'. Uit onderzoek blijkt dat de verplichtingen goed worden nageleefd (BuRO, 2010).

Vanwege de publieke functie die zorgboerderijen en kinderboerderijen vervullen, is het beleid bij een uitbraak van zoönosen voor zorgboerderijen anders dan voor productiebedrijven. Een voorbeeld is het beleid met betrekking tot Q-koorts. Door de uitbraak van deze zoönose moesten bedrijven met meer dan 50 geiten worden geruimd, terwijl voor bedrijven met minder dan 50 geiten speciale maatregelen getroffen werden, zoals afgezonderd aflammen. Naar aanleiding van de uitbraak van Q-koorts heeft de zorglandbouwsector gezocht naar oplossingen voor de zorgboeren. Naast vaccinatie van de dieren is het zoönoseprotocol ontwikkeld en ingevoerd en is een aanvraag bij het ministerie van EL& I ingediend om in een aantal gevallen van cliënten medewerkers te kunnen maken.

4 Behoeften en eisen van landbouwhuisdieren binnen de zorglandbouw

Afhankelijk van waar een dier voor ingezet wordt, stelt men andere eisen aan het dier. Het inzetten van dieren voor productie stelt andere eisen dan het inzetten van dieren in de zorg. Bij het inzetten van dieren in de zorg zou telkens nagegaan moeten worden of de aanwezige dieren voldoen aan de eisen die de zorg en de cliënt stellen en of nog aan de behoeften van het dier wordt voldaan. In dit hoofdstuk gaan we na in hoeverre aan de behoeften van de landbouwhuisdieren wordt voldaan op zorgboerderijen. Vervolgens stellen we vanuit de geïdentificeerde behoeften indicatieve eisen op. Bij het identificeren van de behoeften en het vaststellen van eisen van landbouwhuisdieren op zorgboerderijen is onder ander gebruik gemaakt van kennis uit de Ontwerpen voor Systeeminnovatieprojecten. In deze systeeminnovatieprojecten gaat het om landbouwhuisdieren met alleen een productiefunctie. Voor landbouwhuisdieren die daarnaast ingezet worden in de zorg moeten de behoeften en eisen aangevuld worden. Dit gebeurt door de uit verschillende bronnen (o.a. interviews, observaties, literatuur) verkregen informatie over landbouwhuisdieren op zorgboerderijen volgens de indeling van het Welfare Quality® model te bespreken. Het Welfare Quality® model wordt gebruikt voor het meten en monitoren van welzijn, wat deels vertaald wordt als het afwezig zijn van ongerief. Van ongerief is sprake wanneer het dier voor haar belangrijke positieve ervaringen ontbeert, of negatieve ervaringen opdoet (Leenstra et al., 2007). Het model is ontwikkeld uit vijf 'vrijheden' voor het dier, die door de commissie Brambell in 1965 geformuleerd zijn en daarna uitgewerkt zijn door de Britse Farm Animal Welfare Council (FAWC, 1993).

Het Welfare Quality® model bestaat uit vier klassen en in totaal 12 welzijnsriteria:

1. Gedrag (natuurlijk gedrag, sociaal gedrag, algehele angst, angst voor mensen)
2. Gezondheid (ziekte, verwondingen, ingrepen)
3. Fysiek en fysiologisch comfort (rust- en ligcomfort, bewegingsgemak, thermocomfort)
4. Voeding (voeding, vochtverstrekking)

4.1 Eisen van productiedieren

Vanuit de systeeminnovatieprojecten zijn de belangrijkste eisen die dieren met een productiefunctie aan de omgeving stellen, samengevat en weergegeven in tabel 2. Van een aantal diersoorten zijn deze eisen nog niet vastgesteld, vandaar dat de tabel alleen de eisen van melkkoeien, varkens en kippen bevat. Omdat de eisen uit verschillende projecten afkomstig zijn, zijn ze onderling niet goed vergelijkbaar. De eisen zijn globaal ingedeeld naar de vier hoofdklassen (gedrag, gezondheid, comfort en voeding) van het Welfare Quality® model, om verschil te kunnen maken tussen eisen voor de productiefunctie en specifieke eisen voor de zorgfunctie.

Tabel 2 Eisen die melkkoeien, varkens en kippen stellen aan hun omgeving, ingedeeld naar de Welfare Quality hoofdklassen

WQ-klasse	Melkkoeien	Varkens	Kippen	
Gedrag	Geen negatieve prikkels	Exploratie	Fladderen, draaien, rennen, scharrelen en poetsen	
	Volledige (keuze)vrijheid	Sociaal gedrag	Sociale wezens -> onderling contact	
	Rustige, voorspelbare behandeling	Zelfverzorging	Groepen kunnen vormen	
		Veiligheid	Bepaalde dingen tegelijkertijd kunnen doen	
Gezondheid	Een gezonde dosis beweging	Seksueel gedrag	Goede weerstand Gezonde leefomgeving	
		Nestbouwgedrag		Leefomgeving met voldoende ruimte en faciliteiten
		Maternaal gedrag		
Fysiek en fysiologisch comfort	Voldoende ligplaatsen	Rusten	Licht van juiste kwaliteit en op juiste moment	
	Comfortabel klimaat	Excretie	Mogelijkheid om omgeving goed in kaart te brengen	
	Voldoende licht overdag	Thermocomfort	Schuilplekjes	
	Goede vloeren Comfortabel rusten	Beweging	Op gemak ei leggen op prettige, beschutte plek	
Voeding	Goed voer	Verzadiging	Geen honger of dorst	

Bronnen: Wageningen UR projectteam Houden van Hennen (2004), Bos et al. (2009), Van Eijk et al. (2010).

4.2 Aanvullende eisen van dieren in de zorg

Hieronder bespreken we de aanvullende geïdentificeerde behoeften en eisen voor het inzetten van dieren in de zorg, gerangschikt volgens het Welfare Quality® model. Eisen als voldoende voedsel, goede verzorging en ruime huisvesting, die voor productiedieren in het algemeen gelden, worden hier niet meer genoemd.

Gedrag

Diersoort en ras

Karakter en handelbaarheid zijn voor een groot deel erfelijk bepaald. Doordat in de afgelopen decennia de functies van dieren gewijzigd zijn, is daarmee het accent in de fokkerij ook op andere eigenschappen komen te liggen. Een hypothese is dat dieren die voornamelijk op productie-eigenschappen gefokt zijn minder geschikt zijn voor de zorg dan andere (oude) rassen. In hoeverre het karakter, gedrag en handelbaarheid ook iets zeggen over hoe de dieren het contact met mensen ervaren en hoe ze daar fysiologisch op reageren, moet verder onderzocht worden. Momenteel is er lopend onderzoek bij paarden.

Op zorgboerderijen met kinderen met ASS komen vaak konijnen voor, omdat ze volgens de zorgboeren aibaar en door hun grootte niet bedreigend zijn, maar konijnen worden van nature niet graag opgetild. Grote konijnenrassen hebben als voordeel dat kinderen ze moeilijker kunnen optillen en dat de dieren minder of geen vluchtgedrag vertonen, waardoor ze gemakkelijker geaaid kunnen worden.

Dwerggeiten echter vragen weer zoveel aandacht, dat ze opdringerig kunnen worden en tegen mensen opspringen of kopstoten geven. Hierdoor zijn ze niet geschikt om in te zetten in de zorg voor kinderen met ASS.

Van Dijk en Hassink (2002) geven een vrij uitgebreide beschrijving van diersoorten, rassen en hun kenmerken en geschiktheid voor de zorg.

Socialisatie

Niet goed gesocialiseerde landbouwhuisdieren zijn afstandelijk naar vreemden en kunnen zelfs met angstig of agressief gedrag reageren (Breuer et al., 2000; Bokkers, 2006; Berget, 2006). Wanneer landbouwhuisdieren ingezet worden in de zorg, zullen ze dan ook voldoende gesocialiseerd moeten zijn om het contact met cliënten niet als belastend te ervaren en veilig te laten verlopen. Een voorbeeld van dieren die al gewend zijn aan hanteren zijn dekbokken. Door ze na een aantal jaren ingezet te hebben als dekbok, te castreren, kunnen ze ingezet worden in de zorg. Kinderen met ASS kunnen zo bijvoorbeeld met de bok aan een halster over het erf lopen.

'Vluchtmogelijkheden'

Op zorgboerderijen waar cliënten bij de dieren in het hok mogen om te knuffelen, is voldoende ruimte in het hok nodig om de dieren de mogelijkheid te geven zich terug te trekken.

Passende interventies

Om overbelasting te voorkomen, moeten de interventies passen bij het dier en de diersoort. Verder zouden dieren in de interventies de vrijheid moeten krijgen om te bepalen hoe en wat. Het dier moet vrijwillig naar de cliënt toekomen.

Kennis en begrip

Door cliënten uitleg te geven over de aanwezige diersoorten en hun gedrag leert de cliënt rekening te houden met wat het dier nodig heeft en wil en wordt het dier voorspelbaarder voor de cliënt.

Gezondheid

Omdat vooral jonge, kleine dieren en schapen risico lopen in de zorglandbouw en kwetsbaarder zijn, is er extra zorg voor hun gezondheid.

Fysiek en fysiologisch comfort

Geen concurrentie tussen diersoorten

Op zorgboerderijen worden verschillende soorten dieren nogal eens bij elkaar geplaatst. Deze soorten moeten echter qua aard en gedrag wel bij elkaar passen om stress te voorkomen.

Voldoende rust ofwel tijdgebonden interventies

Dieren die actief in de zorg ingezet worden, zoals paarden in de therapie voor kinderen, hebben voldoende rust nodig. Over hoeveel uren een paard achter elkaar ingezet mag worden, verschillen de meningen.

4.3 Indicatieve eisen van landbouwhuisdieren op zorgboerderijen

Op basis van de in de vorige paragrafen benoemde eisen voor productiedieren en de aanvullende behoeften voor dieren in de zorg, zijn indicatieve eisen van de landbouwhuisdieren in de zorg opgesteld (tabel 3). De eisen die dieren (melkkoeien, varkens en kippen) in productie stellen, zijn in deze tabel deels generaliseerd. Eigenlijk zou net als in tabel 2 per diersoort de eisen opgenomen moeten worden.

Tabel 3 Indicatieve eisen van landbouwhuisdieren in zorg (z) en productie (p)

WQ-klasse	Z/P	Indicatieve eisen
Gedrag	z	Diersoort, ras met rustig karakter en dat handelbaar is
	z	Goede socialisatie zodat contact met mensen geen angst oproept, maar plezierig is
	z	Begrip voor en kennis van het dier en zijn gedrag
	z	Interventies moeten bij de diersoort passen
	z	Goed gesocialiseerde dieren ook voldoende aandacht geven, wanneer er geen cliënten zijn
	p	Natuurlijk gedrag kunnen vertonen
	p	Sociaal gedrag kunnen vertonen
	p	Geen negatieve prikkels (van mensen)
	p	Rustige voorspelbare behandeling
	p	Keuzevrijheid
Gezondheid	z	Bescherming tegen incidenten tijdens mens-dier contact (jonge en kwetsbare dieren extra beschermen)
	p	Voldoende beweging
	p	Geen ongerief ervaren
	p	Goede weerstand
	p	Gezonde leefomgeving
Fysiek en fysiologisch comfort	z	Voldoende ruimte om zich terug te trekken uit contact met mens
	z	Voldoende rust tussen interventies
	z	Interventies moeten tijdgebonden zijn
	p	Leefomgeving met voldoende ruimte en faciliteiten
	p	Comfortabel klimaat / thermocomfort
	p	Licht van juiste kwaliteit en op juiste moment
	p	Goede vloeren
	p	Comfortabel rusten
	p	Prettige/ beschutte plekken (voor bijv. ei leggen)
	p	Voldoende en het juiste eten en drinken
Voeding	p	Geen honger of dorst
	p	Goed voer
	p	Verzadiging

5 Behoeften en eisen van cliënten met ASS aan landbouwhuisdieren op zorgboerderijen

Voor het kunnen bieden van goede zorg is het ook belangrijk dat voldaan wordt aan de specifieke eisen die de cliënten zelf en de zorg voor die cliënten stellen aan de zorglandbouw. Voordat de specifieke behoeften van kinderen en jongeren met ASS aan landbouwhuisdieren kunnen worden vastgesteld, wordt eerst ingegaan op de behoeften van mensen in het algemeen (al of niet aan dieren) en op de behoeften van mensen met ASS in het algemeen.

5.1 Behoeften van mensen in het algemeen aan hulpverlening en dieren in de zorg

Maslow (1943) stelde dat elk levend wezen dezelfde behoeften nastreeft. Wanneer aan een behoefte voldaan is, ontstaan behoeften op een volgend niveau. Dit wordt weergegeven in een piramide van behoeften.

Vanuit de behoeften die mensen hebben, worden ze gemotiveerd tot handelen. Basaal zijn de lichamelijke behoeften (eten, drinken, slaap, seks, bescherming tegen extreme omstandigheden). De vervulling ervan is noodzakelijk voor lichamelijke overleving. Als deze behoeften vervuld zijn, hebben mensen achtereenvolgens behoefte aan veiligheid, sociaal contact, en waardering vanuit de omgeving. Deze behoeften ervaart de mens als een tekort ontstaat, het zijn dus 'tekortbehoeften'. De hoogste behoefte van mensen is de behoefte aan zelfactualisering, maar daar komt men pas aan toe als alle andere behoeften in voldoende mate vervuld zijn (Maslow, 1943).

Weiss (1973) beschrijft in zijn Social Provisions Scale zes basisbehoeften van mensen in sociale relaties:

- Advies en informatie
- De zekerheid dat je op anderen kunt rekenen in tijden van stress
- Bevestiging van je waarde
- Emotionele nabijheid
- Het gevoel dat je bij een groep vrienden hoort
- Hulp aan anderen kunnen bieden

Behoeften aan hulpverlening

De psycholoog en psychotherapeut Rogers (1959) die het accent meer op de psychotherapie legde, gaat ervan uit dat in ieder levend organisme een actualiseringstendens aanwezig is; dat wil zeggen een tendens om het volledige potentieel van het individu te verwerkelijken. Hij formuleerde 19 uitgangspunten over de persoonlijkheid en menselijk gedrag als onderbouwing van zijn therapeutische benadering. Een van de belangrijkste uitgangspunten voor de hulpverlening is dat gedrag het beste begrepen kan worden vanuit het interne referentiekader van het individu zelf. In aansluiting op dit uitgangspunt formuleerde hij drie centrale aspecten van de houding van de hulpverlener. Dit zijn:

1. Empathie, inleven in de ander alsof je die ander bent.
2. Onvoorwaardelijke positieve acceptatie, een niet beoordelende, ontvankelijke attitude ten opzichte van wie de cliënt op dat moment is.
3. Congruentie, openheid van de therapeut naar zijn eigen ervaringen van de therapeutische relatie op dat moment.

Van deze drie beschouwde Rogers de laatste als de meest basale (Rogers, 1959).

De eerste twee aspecten zijn ook terug te vinden in de interactie tussen mens en dier in een zorgcontext. Van een aantal diersoorten, vooral paarden, wordt gezegd dat zij het gedrag van de mens spiegelen. Het is aan de hulpverlener dit gedrag te vertalen naar de cliënt. Dat vergt zowel kennis van het gedrag van het dier als van de cliënt. Uit de interviews met cliënten, hun familie en zorgboeren blijkt dat het tweede aspect bijna altijd als een zeer belangrijk aspect van dieren beschouwd wordt. Het dier accepteert je zoals je bent, je hoeft je niet beter voor te doen.

Behoeften ten aanzien van dieren

In hoeverre een dier kan bijdragen aan het vervullen van bovengenoemde behoeften van een mens, hangt nauw samen met hoe die mens denkt over het dier en de mens-dierrelatie. Dit denken wordt bepaald door de intuïtie, waarden, overtuigingen en de sociaal-culturele achtergrond (Kupper, 2009). Kupper (2009) onderscheidt in het denken van burgers over dieren vier referentiekaders die vernoemd zijn naar hun centrale waardebegrippen: Gebruik (gebruikswaarde), Relatie (affectieve waarde),

Balans (ecologische waarde) en Oorsprong (oorspronkelijke waarde individu). Deze kaders geven elk een specifieke en contextuele betekenis aan de verschillende waarden die men aan het dier toekent (Kupper, 2009). Ook anderen hebben de verschillende houdingen van mensen ten opzichte van dieren beschreven en gecategoriseerd (bijv. Kellert en Berry, 1980; Hoevenaars et al., 2009; Bogaard, 2009; Bos en Van Eijk, 2009).

Al met al worden dieren door mensen voor verschillende doelen gebruikt en vervullen daarmee verschillende functies (bijvoorbeeld in productie en ontspanning) en diverse rollen (bijvoorbeeld voedselleverancier, hulpverlener, vriend) voor mensen. Daarbij is er onderscheid tussen landbouwhuisdieren en gezelschapsdieren. Grote landbouwhuisdieren lijken minder aantrekkelijk te zijn om aan te raken en een nauwe band mee op te bouwen (Breuer et al., 2000; Bokkers, 2006; Berget, 2006). Toch kunnen mensen landbouwhuisdieren net als gezelschapsdieren aaien, verhalen vertellen en kunnen landbouwhuisdieren als transitionele wezens dienen (Berget, 2006). In de interactie met dieren leren mensen verantwoordelijkheid dragen, ontwikkelen ze een zorgzame houding en gedrag, hebben ze gezelschap, krijgen ze sociale steun, veiligheid, troost en vermaak en de mogelijkheid om genegenheid te tonen (Serpell, 1999; Enders-Slegers, 2000; Ferwerda et al., 2008).

De houding van kinderen ten opzichte van dieren is afhankelijk van de leeftijd, vertrouwdheid met dieren door ervaring en de culturele en religieuze achtergrond. Jonge kinderen benaderen dieren nog onbevreesd, terwijl kinderen vanaf ongeveer 6 jaar dieren voorzichtiger benaderen, tenzij ze door ervaring vertrouwd zijn met de diersoort. Door huisdieren leren kinderen een affectieve relatie op te bouwen wat van invloed is op de benadering van dieren (Margadant, 1988). De emotionele zorg en affectie voor dieren neemt tussen 7 en 11 jaar toe bij kinderen, terwijl het feitelijke en cognitieve begrip van dieren toenemen bij kinderen tussen 10 en 14 jaar. Vanaf 13 tot 16 jaar groeit het ethische en ecologische besef sterk (Kellert, 1985).

De benadering van dieren wordt ook beïnvloedt door de culturele achtergrond en religie van kinderen, bijvoorbeeld door het tot 'onrein' verklaren van een diersoort (Margadant, 1988). Islamitische kinderen blijken liever geen hond te willen aaien of knuffelen omdat honden als niet hygiënische dieren beschouwd worden (Hoevenaars et al., 2009). Deze kinderen geven in tegenstelling tot Nederlandse kinderen zonder Islamitische achtergrond aan liever niet op een kinderboerderij te willen werken, omdat ze de dieren over het algemeen vies vinden. Resultaten uit het project 'Innoveren voor vermaatschappelijking' laten zien dat ook Turkse ouderen hygiëne op een boerderij vooral voor kinderen heel essentieel vinden. Ze beschouwen 'niet schoon' als 'niet veilig' voor kinderen (Caron-Flinterman et al., 2011). Hoevenaars et al. (2009) vermoeden dat de negatieve houding van islamitische kinderen ten opzichte van dieren verklaard kan worden doordat ze onbekend zijn met sommige dieren en daardoor geen emotionele waarde toekennen aan het dier. Daarbij komt dat bij mensen met een Islamitische achtergrond de scheiding tussen mens en dier duidelijker is. Mogelijk dat de kinderen hierdoor ook minder gevoel bij een dier hebben.

5.2 Behoeften van mensen met ASS

Ongeveer 1% van alle mensen is gediagnostiseerd met een stoornis in het Autistisch Spectrum (Baird et al., 2006). Dit spectrum omvat de autistische stoornis (ook wel klassiek autisme genoemd), syndroom van Asperger, syndroom van Rett, desintegratiestoornis van de kinderleeftijd (CDD) en PDD-NOS (APA, 2000). De overeenkomsten tussen de mensen met een stoornis in dit spectrum zijn de problemen met de sociale interactie, (non)verbale communicatie en verbeelding en stereotiepe gedrag, interesses en activiteiten (Wing and Gould, 1979; APA, 2000). Van deze triade van beperkingen (Wing en Gould, 1979) kunnen de kenmerken verklaard worden met drie cognitieve theorieën: de 'Theory of Mind' (ToM, ook wel mentalizing genoemd), Centrale Coherentie (CC) en Executief Functioneren (EF) (Frith en Hill, 2003; Hill en Frith, 2003). Onder ToM wordt het vermogen om gedachten, gevoelens en intenties toe te schrijven aan anderen verstaan. Deze theorie gaat ervan uit dat mensen met ASS zich niet of nauwelijks kunnen verplaatsen in andere mensen.

De CC-theorie beschrijft de problemen met de prikkelverwerking. Mensen met ASS kunnen de binnenkomende prikkels niet of nauwelijks samenvoegen tot een geheel en nemen de wereld daardoor in details waar. Ook hebben mensen met ASS moeite met plannen en organiseren. Deze vaardigheden vallen onder het executief functioneren. Met de EF-theorie wordt het vermogen om passende oplossingsstrategieën te bedenken en uit te voeren bedoeld. Deze drie theorieën hebben bijgedragen aan het formuleren van de behoeften van mensen met ASS en het verbeteren van de interventies.

Kinderen met ASS hebben behoefte aan aandacht, structuur, duidelijkheid, voorspelbaarheid, veiligheid, ruimte en rust. Wanneer aan deze behoeften voldaan wordt, zullen de gedragsproblemen een stuk minder zijn of zelfs voorkomen kunnen worden (Schopler et al., 1971; Rutter and Bartak, 1973; Bartak and Rutter, 1973; Vermeulen, 1998; Van der Veen-Mulders et al., 2005; Baard & Van der Elst, 2006). Verder hebben deze kinderen behoefte aan een prikkelarme omgeving (Williams, 2003), hebben ze meer tijd nodig om te reageren en vooral behoefte aan begrip (Jones, 2006). Hun sociale en fysieke omgeving moet voorspelbaar en consequent zijn (Parsons et al., 2004). Bovendien heeft ieder kind, afhankelijk van de cognitieve capaciteiten en mogelijkheden om contact te maken individuele behoeften (Didden and Huskens, 2008). Uit onderzoek van Rem (2008) bij jongeren met ASS blijkt dat geïndividualiseerde zorg, waarbij afgestemd wordt op de persoonlijke behoeften van de jongere met ASS, als belangrijkste aspect van de zorgverlening wordt gezien. Dit lukt volgens de respondenten alleen als de zorgverlener voldoende kennis van ASS heeft en afstemt op het cognitieve niveau. Daarnaast moet de zorgverlener vriendelijk, geduldig, rustig zijn, een luisterend oor bieden en de tijd nemen voor de persoon met ASS. De ondervraagde jongeren geven ook aan zowel behoefte aan aanspraak als aan afzondering te hebben. Zij brengen veel tijd alleen door en dit ervaren zij als prettig. Jongeren ervaren een spanningsveld tussen afhankelijkheid en zelfstandig willen zijn. Daar waar ouders hun kinderen nog begeleiden, wordt van jongeren verwacht dat zij zelf aangeven wat hun behoeften en wensen zijn; dit blijken ze vaak niet te kunnen. De behoeften van kinderen en jongeren met ASS zijn samengevat in tabel 4.

Tabel 4 Behoeften van kinderen en jongeren met ASS

Behoeften van kinderen en jongeren met ASS
Begrip
Aandacht
Structuur
Duidelijkheid
Voorspelbaarheid
Veiligheid
Ruimte
Rust
Prikkelarme omgeving
Meer tijd om te reageren
Aanspraak
Afzondering
Zelfstandigheid (spanningsveld met afhankelijkheid)
Individuele behoeften
Zorgverlener moet kennis van ASS hebben
Zorgverlener moet afstemmen op het cognitieve niveau
Zorgverlener moet vriendelijk, geduldig, rustig zijn, een luisterend oor bieden en de tijd nemen

5.3 Behoeften van kinderen en jongvolwassenen met ASS aan dieren op de zorgboerderij

Bij kinderen met ASS blijkt de omgang met dieren de symptomen van ASS te reduceren (Levinson, 1964; Kogan et al., 1999; Redefeer and Goodman, 1989). In Ferwerda et al. (2008) wordt ingegaan op de betekenis van dieren voor kinderen met ASS. De dieren helpen de kinderen om hun verhaal te vertellen, bieden hen troost en steun, helpen hen bij het maken van contact en om angsten te overwinnen en bewerkstelligen gedragsveranderingen.

Over welke diersoort men het beste kan inzetten voor de doelgroep kinderen en jongeren met ASS lopen de meningen uiteen. Waar de een zegt dat het omgaan met paarden goed is voor deze doelgroep vanwege het spiegelend vermogen van paarden, beweert de ander bijvoorbeeld dat schapen goed zijn, omdat kinderen zich vast kunnen klampen aan de wol van het schaap.

Een belangrijk aspect is de mate van hechting van een kind aan een dier. Hoe sterker een kind gehecht is aan een dier, des te groter zijn de psychosociale voordelen van het contact met dat dier (Garrity et al., 1989; Budge et al., 1998). De hechting aan en toegankelijkheid voor een dier wordt in sterke mate bepaald door de voorkeur van het kind voor een diersoort of ras (Hart, 2000).

Uit onderzoek blijkt dat deze voorkeur per kind verschilt; het kind moet een klik hebben met het dier (Ferwerda et al., 2008).

De hechting aan dieren wordt op een aantal zorgboerderijen met rundvee bevorderd doordat cliënten een eigen kalfje op de boerderij krijgen, dat ze vlak na de geboorte zelf een naam hebben gegeven en mogen verzorgen. Ook wordt de band tussen cliënt en dier bevorderd wanneer de zorgboer tegemoet komt aan de wens van een cliënt om een bepaalde diersoort naar de boerderij te halen. Zo zei een jongen met PDD-NOS, die niets met de op de boerderij aanwezige dieren had, dat hij hangbuikzwijntjes zo leuk vond. De zorgboer haalde vervolgens een paar hangbuikzwijntjes naar de boerderij en de jongen verzorgt de dieren sindsdien met veel liefde en aandacht. Een aantal kinderen, maar vooral jongeren vinden het belangrijk dat de boerderij een echte productietak heeft en dat de werkzaamheden met betrekking tot de dieren behoren tot het normale boerenwerk.

5.4 Indicatieve eisen van de cliënt met ASS aan diergelateerde zorg op zorgboerderijen

In tabel 5 staan de indicatieve eisen die de cliënt stelt aan landbouwhuisdieren op de zorgboerderij. Aanvullend op deze eisen aan het landbouwhuisdier zelf, worden er diergelateerde eisen aan de zorgboer gesteld. Zo verwacht de familie en de zorg dat de cliënt uitleg krijgt over hoe je met de dieren moet omgaan en uitleg over de hygiëne- en zoonosemaatregelen. Men verwacht dat de zorgboer open en eerlijk voorlichting geeft.

Tabel 5 Indicatieve eisen van cliënten (en familie en de zorg) aan landbouwhuisdieren

---

Indicatieve eisen van cliënten (en familie en de zorg) aan landbouwhuisdieren

---

Een dier (van een soort / ras) dat aanspreekt en waar een 'klik' mee is
 Een eigen dier op de boerderij
 Een dier / dieren om te aaien, knuffelen e.d.
 Een dier / dieren om te verzorgen
 Productiedieren op een echte boerderij met boerenwerkzaamheden
 Het omgaan met dieren moet veilig en verantwoord zijn
 De dieren moeten goed gesocialiseerd (tam, mak) zijn
 De dieren, stallen en omgeving moeten schoon zijn
 Cliënt moet begeleid worden in het contact met dieren

---

6 Behoeften en eisen die de zorgboer stelt aan landbouwhuisdieren in productie en zorg

Voor de zorgboer is het essentieel dat hij zijn bedrijf draaiend houdt en dat hij genoeg inkomen genereert met zorg en productietak. De in te zetten landbouwhuisdieren moeten daarom optimaal functioneren in zorg en productie. Om de eisen die de agrarische productie stelt aan de landbouwhuisdieren vast te kunnen stellen, worden eerst de behoeften van agrariërs aan landbouwhuisdieren in de agrarische productie geïdentificeerd. Landbouwhuisdieren die voldoen in de agrarische tak worden met de komst van een zorgtak behalve op productie-eigenschappen beoordeeld op eigenschappen die in de zorg belangrijk zijn (o.a. Van Dijk en Hassink, 2002; Ferwerda et al., 2008, 2009; Bokkers, 2006). Ook bespreken we in dit hoofdstuk de aanvullende behoeften van zorgboeren met betrekking tot het inzetten van landbouwhuisdieren in de zorg. Uit beide inventarisaties wordt vervolgens een lijstje van indicatieve eisen voor de zorgboer opgesteld.

6.1 Behoeften van de boer met betrekking tot landbouwhuisdieren in de productie

In de eerder genoemde Ontwerpen voor Systeeminnovatieprojecten die beogen integraal duurzame veehouderijssystemen te ontwerpen, zijn ook de behoeften van de melkvee-, varkens- en pluimveehouders geïdentificeerd. Tabel 6 bevat een samenvatting van die behoeften. Binnen de drie projecten ('Houden van Hennen', 'Kracht van Koeien' en 'Varkansen') luidt de conclusie dat dé veehouder/ ondernemer niet bestaat. Iedere veehouder/ ondernemer legt het accent namelijk weer ergens anders. Dit geldt zowel voor zijn hoedanigheden (arbeider, ondernemer, dierhouder) als voor het interpreteren van begrippen als duurzaamheid en het maken van keuzes (WUR projectteam HvH, 2004; Bos en Cornelissen, 2008; Bos et al., 2009; Van Eijk et al., 2010).

Toch laat tabel 6 zien dat er ondanks individuele verschillen duidelijk overlap is in de behoeften van melkveehouders, varkenshouders en pluimveehouders aan de productiedieren. Zo wil men graag omgang/ contact met de dieren in een geschikte veilige omgeving. Er is gekozen voor een indeling in hoedanigheden om de relatie tussen de hoedanigheid, behoefte en het dier zichtbaarder te maken. Uit de tabel blijkt dat bij 'Houden van Hennen' meer en concreter dier- en dierhoudergerelateerde behoeften geïdentificeerd zijn dan in de projecten 'Kracht van Koeien' en 'Varkansen'.

Tabel 6 Behoeften van melkveehouders, varkenshouders en pluimveehouders in verschillende hoedanigheden

Hoedanigheid	Melkveehouder	Varkenshouder	Pluimveehouder	
Arbeider	Variatie en plezier in het werk	Variatie en uitdaging in werk	Plezier in het werk en ruimte voor vakmanschap	
	Omgang met koeien voor arbeidsvreugde	Omgang met dieren	Contact tussen mens en kip	
	Arbeid moet flexibel zijn (i.v.m. behoefte sociale contacten)	Sociale vrijheid door 'normale' werktijden en werk overlaten aan derden	Zichtbaar resultaat zonder te veel onnodige arbeid	
		Goede arbeidsomstandigheden	Geschikt stalklimaat om in te werken	
		Persoonlijke gezondheid	Veiligheid en bescherming tegen o.a. ziekteverwekkers, gassen en dampen, stof, geluid e.d.	
			Gezonde kippen	
			Geen buitennesteieren	
Ondernemer	Bedrijfscontinuïteit (>1 gezin van onderhouden)	Bedrijfscontinuïteit	Schone eieren	
			Continuïteit van de bedrijfsvoering	
	Groei en ontwikkeling	Groei en ontwikkeling	Productiezekerheid	
	Versterking van relaties met de maatschappelijke omgeving	Goed inkomen	Schappelijk inkomen	
	Maatschappelijke oriëntatie	Realiseren van winst	Gezonde leghennen	
			Goede conditie van hennen	
			Veel eieren	
			Gezonde leefomgeving hen	
			Maatschappelijke erkenning	Gezonde portie ondernemerschap
				Bepaalde levensstijl
			Goed imago	
Dierhouder	Weidegang mogelijk zonder te conflicteren met andere behoeften of beperkende randvoorwaarden	Omgaan met dieren	Graag met dieren bezig	
			Aandacht voor dieren	
			Werkt met dieren en ze 'beleven'	
			In contact met natuur	
			Zorgen voor dieren	
			Beschermen van dieren tegen schadelijke invloeden	
			Maatschappelijk verantwoord werken	
			Openheid van systeem	
			Dierhouden moet 'boerwaardig' zijn	

Bronnen: Wageningen UR projectteam 'Houden van Hennen' (2004), Bos et al. (2009), Van Eijk et al. (2010)

6.2 Behoeften van de zorgboer met betrekking tot landbouwhuisdieren in productie en zorg

In de vorige paragraaf zijn de hoedanigheden en behoeften van reguliere veehouders benoemd en is uitgegaan van landbouwhuisdieren met alleen een productiefunctie. Het starten van een zorgtak heeft echter gevolgen voor zowel de hoedanigheden als de behoeften van de boer aan landbouwhuisdieren. Want de zorgboer krijgt naast de hoedanigheden van arbeider, ondernemer en dierhouder, ook de hoedanigheid van zorgverlener en daarbij horen eigen behoeften. Dat met de komst van de zorgtak ook de behoeften aan (de aanwezige) landbouwhuisdieren voor de hoedanigheden arbeider, ondernemer en dierhouder veranderen, blijkt eveneens uit de interviews.

Arbeider

Op zorgboerderijen worden andere keuzes gemaakt bij automatisering, mechanisering en loonwerk. Dit komt doordat bepaalde werkzaamheden, bijvoorbeeld het voeren van de dieren, door cliënten uitgevoerd worden. Zij doen dit handmatig, omdat het werken met machines te gevaarlijk is. In een aantal gevallen worden gereedschappen en materialen aangepast voor de doelgroep. Denk daarbij aan kleiner gereedschap, pictogrammen en kleurcoderingen. De zorgboer die kinderen met ASS ontvangt, stelt de werkzaamheden met grote machines vaak uit tot tijdstippen waarop geen kinderen aanwezig zijn en/of besteedt het werk uit aan een loonwerker.

Ondernemer

Uit de interviews met zorgboeren kwam naar voren dat zij andere dan wel aanvullende eisen stellen aan de productie van de aanwezige landbouwhuisdieren dan reguliere veehouders. Daarbij maakt het verschil of de productietak of dat de zorg centraal staat en er voor de zorg geproduceerd wordt. Verder maakt het verschil of landbouw en zorg geïntegreerd of gescheiden takken zijn (Venema et al., 2009). Er zijn zorgboerderijen die, doordat de productietak meer kost dan oplevert, stoppen met productie en zich volledig op zorg gaan richten. De aanwezige landbouwhuisdieren worden weggedaan, deels aangehouden of vervangen door en/ of aangevuld met andere diersoorten. Daarnaast is op een aantal zorgboerderijen juist uit het niets een productietak opgezet door inkomen uit de zorg in deze tak te investeren. Een keuze die wordt gemaakt wanneer blijkt dat de productietak duidelijk een meerwaarde heeft voor de cliënten. Daarbij is men niet altijd vrij in de keuze van de productietak, bijvoorbeeld door de wet- en regelgeving en de locatie. Zo is het onmogelijk een melkveehouderij (met koeien) te starten op een boerderij zonder quotum. De keuze valt dan sneller op vleesrassen. Deze rassen zijn echter niet allemaal even betrouwbaar en voorspelbaar, vooral niet wanneer het zoogkoeien met kalveren betreft. Ook moeten de dieren zoveel mogelijk passen binnen de op de boerderij aanwezige huisvestingssystemen, vooral bij aanvang van de zorgboerderij. Op termijn wordt nagegaan of het mogelijk is te investeren in nieuwe huisvestingssystemen.

Dierhouder

De keuze voor diersoorten en rassen wordt naast de geschiktheid voor bepaalde functies en rollen bepaald door de persoonlijke voorkeur van de zorgboer. Een voorkeur die ontstaan is door eerdere ervaringen (en traditie) of juist niet, kennis over de betreffende diersoorten en rassen, wensen m.b.t. bijvoorbeeld grootte en kleur, toekomstbeelden voor het bedrijf, gedachten over duurzaamheid e.d.

Zorgverlener

Dieren die onvoorspelbaar zijn in hun gedrag of onvoldoende tam zijn, waardoor cliënten ze niet goed kunnen benaderen en hanteren en/of dieren waardoor onveilige, stressvolle situaties kunnen ontstaan, worden verwijderd. Productiedieren waar cliënten met ASS op zorgboerderijen niet mee mogen omgaan, omdat ze als (zeer) onbetrouwbaar en mogelijk gevaarlijk worden beschouwd, zijn bijvoorbeeld stieren, bokken, Schotse Hooglanders met kalveren en merries met veulens (Cornelissen, 2010).

Naast het toepassen van selectie bij de aanwezige dieren zijn er zorgboeren die kiezen voor andere rassen omdat deze beter bij de zorg aansluiten of om het aantal diersoorten uit te breiden. Het karakter, het gebruiksgemak, de benaderbaarheid en de hanteerbaarheid van landbouwhuisdieren tellen zwaar mee in de keuze voor het inzetten op een zorgboerderij, waar landbouw en zorg geïntegreerd zijn. Soms ten koste van eigenschappen die problemen veroorzaken. Zo werd op een zorgboerderij zonder melkquotum gekozen voor Belgisch Witblauwe runderen, omdat dit vleesras een rustige aard heeft. Dat deze dieren niet op natuurlijke wijze afkalven, is voor de zorgboer ongeschikt aan het belang van veiligheid voor de cliënten.

Konijnen worden nogal eens aangeschaft op zorgboerderijen waar de doelgroep uit kinderen bestaat, omdat ze klein, hanteerbaar en volgens de zorgboeren aaibaar zijn. Volgens cliënten is echter lang niet elk konijn aaibaar.

Over kippen zijn de meningen eveneens verdeeld. De ene zorgboer vindt kippen totaal niet geschikt voor de doelgroep kinderen met ASS, door het schrikkerige, lawaaierige wild wegvliegende gedrag. Een andere zorgboer vertelt over hoe een kind tot rust komt door in het kippenhok te gaan zitten en dat het contact met de kippen sprongen in zijn ontwikkeling maakt.

Hoewel iedere zorgboer het liefst zijn dieren gezond ziet, hoeven ze niet altijd perfect te zijn. Juist een dier met een beperking is voor een aantal zorgboeren een reden om die dieren aan te houden, zodat de kinderen met ASS leren dat ook dieren een beperking kunnen hebben en wat extra zorg nodig hebben.

6.3 Indicatieve eisen die de zorgboer aan het landbouwhuisdier stelt

In tabel 7 staan de indicatieve eisen die de zorgboer stelt aan landbouwhuisdieren in de zorg.

Tabel 7 Indicatieve eisen van de zorgboer aan landbouwhuisdieren in de zorg

Hoedanigheid	Indicatieve eisen van zorgboer m.b.t landbouwhuisdier
Arbeider	Werkzaamheden m.b.t. het dier mogen meer tijd kosten
Ondernemer	Werkzaamheden m.b.t. het dier mogen handmatig zijn Het dier moet meerwaarde geven aan de zorgtak (interventies, uitstraling) Het dier moet passen in het toekomstplaatje van de (zorg)boerderij Het dier moet passen binnen het bestaande huisvestingssysteem Het dier moet passen binnen de mogelijkheden van de locatie (i.v.m. wet- en regelgeving)
Dierhouder	Het dier mag minder presteren in productie De diersoort of het ras moet geschikt zijn voor zijn functies en rollen in productie en zorg De diersoort moet de zorgboer aanspreken
Zorgverlener	Het dier moet van de zorgboerderij een 'echte' boerderij maken Het dier moet veilig zijn voor cliënten Het dier moet een rustig karakter hebben Het dier moet gemakkelijk in de omgang zijn Het dier moet benaderbaar, hanteerbaar zijn Het dier mag de voorkeursoort van de cliënt zijn Het dier moet lang leven De aanwezigheid van het dier moet de zorg iets bieden (bijv. werkzaamheden, activiteiten, ontspanning)

7 Samenvatting van de resultaten en discussie

In dit hoofdstuk zijn de resultaten samengevat in drie tabellen. Per tabel worden de resultaten bediscussieerd.

In tabel 8 zijn de indicatieve eisen van het landbouwhuisdier, de cliënt en de zorgboer met betrekking tot (de eigenschappen van) het dier uit de tabellen 3, 5 en 7 samengevoegd. In de tabellen 9 en 10 is ditzelfde voor management en huisvesting gedaan.

Tabel 8 Samengevoegde indicatieve eisen van het landbouwhuisdier, de cliënt en de zorgboer met betrekking tot (de eigenschappen van) het dier. De cursieve eisen zijn de eisen die dieren in productie stellen.

Dier	Eigenschappen van het dier	
	Cliënt	Zorgboer
Juiste karakter	dier (van ras/soort) waar klik mee is	heeft meerwaarde voor zorgtak
Handelbaar	'eigen'" dier	mag minder presteren als voedselleverancier
<i>Goede weerstand</i>	knuffelbaar /aibaar	past in toekomstplaatje
	verzorgbaar	past binnen bestaande huisvesting
	productiedieren voor boerenwerkzaamheden	past bij locatie (wet- en regelgeving)
	goed gesocialiseerd (tam, mak)	geschikt voor functies en rollen in productie en zorg
	schone dieren	maakt van de boerderij een 'echte' boerderij
		veilig voor cliënten
		rustig karakter
		gemakkelijk in de omgang
		Hanteerbaar/handelbaar
		voorkeursoort cliënt
		lang leven
		werkzaamheden, activiteiten, ontspanning

Geschikte dieren

Uit de tabel blijkt dat het dier geschikt moet zijn voor zijn functie en rollen. In de zorg is het belangrijk dat dieren handelbaar zijn. Deze handelbaarheid komt in verschillende eisen terug in omschrijvingen als tam, mak, goed gesocialiseerd, gemakkelijk in de omgang, hanteerbaar, rustig karakter. Uit eerder onderzoek bleek dat het bij inzetten van dieren in de zorg niet zozeer ging om welke diersoort als wel om de 'klik' tussen een cliënt en een dier(soort). Het is mogelijk dat op basis van de eisen die de cliënt stelt die 'klik' eerder tot stand komt bij de handelbare dieren. Dit kan betekenen dat dierrassen met bijvoorbeeld een van nature rustig karakter geschikter zijn om in te zetten in de zorg dan rassen met een minder rustig karakter. Mensen die op professionele wijze dieren inzetten in de zorg kiezen om die reden bewust voor een aantal oudhollandse rassen. Daarbij gaat het wel om intensieve 1 op 1 interventies.

Bij het inzetten van dieren met een rustig karakter is de aanname dat deze dieren de omgang met de mens als minder belastend ervaren dan dieren met een temperamentvoller karakter. Dit aspect is echter nauwelijks onderzocht.

Op zorgboerderijen met een productietak moet de zorgboer een afweging maken tussen de waarde van de diersoort en het ras voor productie en voor zorg. Daar waar cliënten alleen werkzaamheden rondom de dieren uitvoeren, bijvoorbeeld bij het voeren, en minder fysiek contact met het dier zelf hebben, ligt selectie op gewenste eigenschappen meer voor de hand dan overstappen op een ander ras.

Al met al doet de zorgboer er goed aan om met de verandering van de functies en rollen van de landbouwhuisdieren de aanwezige rassen eens te beoordelen op hun geschiktheid.

Op zorgboerderijen met meerdere multifunctionele takken, zouden ook de functies en rollen van de aanwezige dieren voor de andere takken meegenomen moeten worden in de afweging.

Tabel 9 Samengevoegde indicatieve eisen van het landbouwhuisdier, de cliënt en de zorgboer met betrekking tot het management. De cursieve eisen zijn de eisen die dieren in productie stellen.

Dier	Management	
	Cliënt	Zorgboer
Dier goed socialiseren	veilige en verantwoorde omgang	meer tijd voor werkzaamheden
Begrip voor en kennis van dier en gedrag	hygiënemaatregelen naleven en uitleggen	meer handmatige werkzaamheden
Interventies moeten bij diersoort passen	begeleiding bij contact	
Dier rust tussen interventies geven	uitleg over dier, gedrag en verzorging	
Interventies moeten tijdgebonden zijn	naleven maatregelen m.b.t. zoönosen	
Bescherming tegen incidenten contact	open en eerlijke voorlichting	
Aandacht geven als er geen cliënten zijn		
Voldoende en het juiste eten en drinken		
<i>Geen negatieve prikkels (v. mensen)</i>		
<i>Rustige voorspelbare behandeling</i>		
<i>Keuzevrijheid</i>		
<i>Voldoende beweging</i>		
<i>Geen ongerief ervaren</i>		

Dierfunctie ondersteunend management

Van de zorgboer wordt verwacht dat hij de voorwaarden creëert waardoor het landbouwhuisdier optimaal kan presteren in zijn verschillende functies. Zo zorgt de zorgboer voor kennis over het dier en het gedrag, voor begeleiding van de cliënt, regels voor de omgang met dieren en hygiëne- en zoönosemaatregelen voor een veilige en verantwoorde omgang tussen cliënt en dier.

Voor de cliënt doet de zorgboer concessies in de eisen die hij aan productie en arbeid stelt. Een dier hoeft minder te presteren als voedselleverancier, omdat naast inkomsten uit productie er ook inkomsten uit de zorg zijn. De werkzaamheden mogen arbeidsintensiever zijn om de cliënten voldoende werk te kunnen bieden. Een dier wordt niet alleen op productie-eigenschappen geselecteerd of gekocht, maar ook op 'eigenschappen' die nodig zijn voor de zorgtak.

Op zorgboerderijen waar de productietak onvoldoende oplevert, besluit men vaak deze tak in te krimpen of af te stoten. De keuze tussen beiden is afhankelijk van de waarde die de productietak voor de zorgtak heeft. Die waarde is ook de reden dat op een aantal zorgboerderijen de productietak juist wordt uitgebreid of opgezet. Daarbij worden inkomsten uit de zorgtak gebruikt om te investeren in de productietak.

Op zorgboerderijen waar zorg en productie volledig gescheiden takken zijn, heeft de zorgtak vermoedelijk minder invloed op de keuzes die men maakt in de productietak. In hoeverre de mate van integratie van beide takken gekoppeld is aan productieomvang is onbekend.

Voor zowel de productiebedrijven die krimpen of stoppen als zorgboerderijen zonder integratie van productie en zorg, is het interessant om te onderzoeken in hoeverre en onder welke voorwaarden het mogelijk is om (hoge) productie- en zorglandbouw echt te integreren.

Wat niet in tabel 9 opgenomen is, maar wel in het onderzoek als resultaat naar voren kwam, is dat met de komst van de zorgtak de hoedanigheden van de boer worden uitgebreid.

De boer wordt naast arbeider, ondernemer en dierhouder ook zorgverlener en deze hoedanigheid heeft invloed op de andere hoedanigheden en eisen. In de systeeminnovatieprojecten en in ons project is de hoedanigheid 'manager' niet apart opgenomen, terwijl uit de tabel blijkt dat verbreding hogere eisen aan de managementkwaliteiten van de boer stelt.

Tabel 10 Samengevoegde indicatieve eisen van het landbouwhuisdier, de cliënt en de zorgboer aan de huisvesting van het dier. De schuingedrukte eisen zijn de eisen die dieren in productie stellen.

Dier	Huisvesting	
	Cliënt	Zorgboer
Ruimte om terug te trekken	schone stallen en omgeving	veilige huisvestingssystemen
<i>Natuurlijk gedrag kunnen vertonen</i>		
<i>Sociaal gedrag kunnen vertonen</i>		
<i>Gezonde leefomgeving</i>		
<i>Leefomgeving met voldoende ruimte en faciliteiten</i>		
<i>Comfortabel klimaat / thermocomfort</i>		
<i>Licht van juiste kwaliteit en op juiste moment</i>		

Veilige huisvestingssystemen

Dier, cliënt en zorgboer willen graag ruime, schone en veilige huisvestingssystemen met mogelijkheden voor het dier om zich terug te trekken.

In de praktijk blijkt op een aantal zorgboerderijen het huisvestingssysteem sterk verouderd te zijn, waardoor zowel de veiligheid van de cliënt als de gezondheid en welzijn van de dieren in het geding zijn. De boeren zijn zich meestal wel bewust van de omstandigheden en hebben vaak plannen ter verbetering liggen, maar in sommige gevallen is een verbetering op korte termijn zeer wenselijk.

De indicatieve eisen waaraan landbouwhuisdieren moeten voldoen zijn in dit onderzoek gegeneraliseerd voor de verschillende diersoorten. Voor gedetailleerder informatie zouden deze eisen voor iedere diersoort apart opgesteld moeten worden, net zoals in de 'ontwerpen voor systeeminnovatie'-projecten. In de interviews is alleen de doelgroep kinderen en jongeren met ASS meegenomen. Andere doelgroepen cliënten hebben (deels) andere behoeften en daarmee zijn ook de eisen die zij aan landbouwhuisdieren in de zorg stellen anders.

Hoewel er gegeneraliseerd is, leiden de indicatieve eisen tot aanpassingen en oplossingen.

Samengevat zullen de indicatieve eisen leiden tot aanpassingen / oplossingen aan:

- De keuze van diersoorten en rassen
- De veiligheid en hygiëne voor cliënt en dier
- De werkzaamheden / activiteiten van cliënten met dieren
- De begeleiding van cliënten bij die werkzaamheden / activiteiten
- Regels voor omgaan met dieren
- De huisvesting van dieren
- Integratie van productie en zorg

Deze aanpassingen / oplossingen zijn toe te passen in de bestaande zorglandbouw, maar kunnen ook onderdeel van ontwerpprocessen worden.

8 Conclusies

- 1) Het dier moet geschikt zijn voor zijn functies en rollen. In de zorg is het belangrijk dat dieren handelbaar zijn.
- 2) Dierrassen met een rustig karakter lijken geschikter om in te zetten in de zorg dan rassen met een minder rustig karakter.
Bij een rustig karakter wordt aangenomen dat deze dieren de omgang met de mens als minder belastend ervaren dan dieren met een temperamentvoller karakter. Dit aspect is echter onvoldoende onderzocht.
- 3) Op zorgboerderijen met een productietak moet de zorgboer een afweging maken tussen de waarde van de diersoort en het ras voor productie en voor zorg.
- 4) Van de zorgboer wordt verwacht dat hij voorwaarden creëert waardoor het landbouwhuisdier optimaal kan presteren in zijn verschillende functies en de omgang tussen cliënt en dier veilig en verantwoord is.
- 5) Het landbouwhuisdier mag minder presteren als productiedier en werkzaamheden rondom het dier mogen arbeidsintensiever zijn.
- 6) Voor zowel de productiebedrijven die krimpende of stoppende als zorgboerderijen zonder integratie van productie en zorg, is het interessant om te onderzoeken in hoeverre en onder welke voorwaarden het mogelijk is om (hoge) productie- en zorglandbouw echt te integreren.
- 7) Dier, cliënt en zorgboer willen graag ruime, schone en veilige huisvestingssystemen met mogelijkheden voor het dier om zich terug te trekken uit het contact.
- 8) De eisen zijn nu nog te algemeen en moeten per landbouwhuisdiersoort en doelgroep cliënten aangescherpt / vastgesteld worden.
- 9) Met de komst van een zorgtak op de boerderij breidt ook het aantal hoedanigheden van de agrariër uit. Hij/zij is niet alleen arbeider, ondernemer en dierhouder, maar wordt ook zorgverlener. Uit de resultaten blijkt dat de hoedanigheid 'manager' nog toegevoegd moet worden.
- 10) De indicatieve eisen leiden tot aanpassingen /oplossingen in diverse richtingen en zijn toe te passen in de bestaande zorglandbouw, maar kunnen ook onderdeel van ontwerpprocessen worden.

Literatuur

American Psychiatric Association, *Diagnostic and statistical manual of mental disorders*, 4th ed. Text Revision, American Psychiatric Association, Washington DC, 2000.

Bos A.P., Cornelissen J.M.R. en Groot Koerkamp P.W.G., 2009. *Kracht van Koeien – Ontwerpen voor systeeminnovatie*. Wageningen UR, Wageningen-Lelystad, ISBN 90-6754-791-3.

Baard M. en Elst D. van der, 2006. *Ongewild lastig: inzicht in veel voorkomende ontwikkelingsstoornissen bij kinderen*. Pica, Huizen, 2006.

Bartak L. en Rutter M., 1973. Special educational treatment of autistic children: a comparative study – 1. Design of study and characteristics of units, *Journal of Child Psychology and Psychiatry and Allied Disciplines*, 14: 161-179.

Bokkers E.A.M., 2006. Effects of interactions between humans and domesticated animals. In: *Farming for Health. Green-care farming across Europe and the United States of America*, eds Hassink en Van Dijk. Wageningen UR Frontis Series, volume 13. Springer.

Bos B. en Cornelissen J., 2008. *Programma van Eisen van de ondernemer in de melkveehouderij. Kracht van Koeien*. Rapport 182. Animal Sciences Group van Wageningen UR.

Bos, B. en Eijk, O. van, 2009. *Programma van Eisen van de burger / consument met betrekking tot de melkveehouderij*. Rapport 185. Animal Sciences Group van Wageningen UR.

Berget B., 2006. *Animal-assisted therapy: effects on persons with psychiatric disorders working with farm animals*. Thesis, Norwegian University of Life Sciences. ISBN: 82-575-0724-5.

Breuer K., Hemswort P.H., Barnett J.L., Matthews L.R., Coleman G.J., 2000. Behavioral response to humans and the productivity of commercial dairy cows. *Applied Animal Behaviour Science* 66: 273-288.

Budge R.C., Spicer J., Jones B., George R., 1998. Health correlates of compatibility and attachment in human-companion animal relationships. *Society and Animals* 6: 219-234.

Bureau Risicobeoordeling en Onderzoeksprogrammering (BuRo), 2010. *Advies over gezondheidsrisico's van kinder- en zorgboerderijen*. Advies van de directeur bureau Risicobeoordeling en Onderzoeksprogrammering. Aan de minister van LNV en de minister van VWS. Den Haag.

Caron-Flinterman J.F., Ferwerda-van Zonneveld R.T., Oosting S.J., Hassink J., 2009. Care farming: from niche pioneers to a new regime. In: *1st European Conference on Sustainability Transitions*. Amsterdam, The Netherlands, 4-6 June 2009.

Caron-Flinterman J.F., Alebeek F.A.N. van, Jong D. de, Eijk, O.N.M. van, Ferwerda, R.T., Bremmer B., 2011. [De Groene Trekker: wensen van burgers voor de multifunctionele landbouw](#). Rapport 415, Wageningen UR Livestock Research, Lelystad.

Cornelissen L., 2010. *Dieren maken een zorgboerderij beter. Zorgboerderijen voor cliënten met Autisme Spectrum Stoornissen: de inzet van dieren bij activiteiten en een risico-analyse*. BSc-project YAS-80312, Wageningen UR, Wageningen.

Didden R. en Huskens B. (Red.), 2008. *Begeleiding van kinderen en jongeren met autisme: van onderzoek naar praktijk*, Bohn Stafleu van Loghum, Houten.

Dijk M. van en Hassink J., 2002. *Inzet van landbouwhuisdieren op zorg- en kinderboerderijen*. Praktijkboek, ID-Lelystad BV, Lelystad.

Eijk O.N.M. van, Lauwere C.C. de, Weeghel H.J.E. van, Kaal-Lansbergen L.M.T.E., Miedema A.M., Ursinus W.W., Janssen A.P.H.M., Cornelissen J.M.R., Zonderland J.J., 2010. *Varkansen- Springplank naar een duurzame veehouderij*. Wageningen UR, Wageningen-Lelystad.

- Enders-Slegers J.M.P., 2000. *Een leven lang goed gezelschap: empirisch onderzoek naar de betekenis van gezelschapsdieren voor de kwaliteit van leven van ouderen*. Dissertatie Universiteit Utrecht. Faculteit Sociale Wetenschappen, Capaciteitsgroep Klinische psychologie. Universal Press, Veenendaal.
- Farm Animal Welfare Council (FAWC), 1993. *Report on priorities for animal welfare research and development*, Tolworth Tower, Surbiton, Surrey KT6 7DX.
- Ferwerda-van Zonneveld R., Rommers J., Oosting S., 2008. *Zorgboerderijen voor kinderen met Autisme Spectrum Stoornissen*. Rapport 121, Animal Sciences Group Wageningen UR, Lelystad.
- Ferwerda-van Zonneveld R.T., Schoone TH, Diepen A.A.M. van, Oosting S.J., Caron-Flinterman J.F., 2009. *Van boerderij naar zorgboerderij. Van bedrijfsaanpassing tot systeeminnovatie*. Rapport 254, Grafisch Service Centrum Van Gils B.V., Wageningen.
- Frith U. and Hill E.L., 2003. Autism: mind and brain. Introduction, *Phil. Trans. R. Soc. Lond.* 358: 277-280.
- Garrity T.F., Stallones L., Marx M.B., Johnson T.P., 1989. Pet ownership and attachment as supportive factors in the health of elderly. *Anthrozoos*, 3: 35-44.
- Hart L.A, 2000. Psychosocial Benefits of Animal Companionship. In: *Handbook on Animal-Assisted Therapy. Theoretical Foundations and Guidelines for Practice*. Ed. Fine. San Diego, San Diego, Academic Press.
- Hill E.L. and Frith U., 2003. Understanding autism: insights from mind and brain *Phil. Trans. R. Soc. Lond.* 358: 281-289.
- Hills A.M.,1993. The motivational bases of attitudes towards animals. *Journal of Animal Studies* 1 (2): 111-128.
- Hoevenaars F., Klaasen H., Meurs M., Runia M. en Vermeulen, D., 2009. *Moslim met hond en varken? De relatie van mens tot dier*. Onderzoeksrapport, Academic Consultancy Training (YMC-60809), Wageningen Universiteit, p. 83.
- Jones G., 2006. Department for Education and Skills/ Department of Health Good Practice Guidance on the education of children with autistic spectrum disorder. *Child Care Health and Development* 32: 543-552.
- Kellert S.R. en Berry J.K.,1980. *Phase III: Knowledge, affection, and basic attitudes toward animals in American Society*. United States Government Printing Office: Washington, DC, USA.
- Kellert S.R.,1985. Attitudes toward animals: Age-related development among children. *Journal of Environmental Education* 16 (3): 29-39.
- Kellert S.R.,1996. *The value of life. Biological diversity and human society*. Island Press/ Shearwater Books. Washington DC.
- Kogan L.R, Granger B.P., Fitchett J.A.,1999. The human-animal team approach for children with emotional disorders: two case studies. *Child & Youth Care Forum* 28 (2): 105-121.
- Kruitwagen, L., 2010. *Dieren maken een zorgboerderij beter*. BSc-scriptie, Wageningen UR, Wageningen.
- Kupper J.F.H., 2009. *Democratizing animal biotechnology. Inquiry and deliberation in ethics and governance*. Proefschrift. Box Press, Oisterwijk.

Leenstra F.R., Visser-Riedstra E.K., Ruis M.A.W., Greef K.H. de, Bos A.P., Dixhoorn I.D.E. van, Hopster H., 2007. [Ongerief bij rundvee, varkens, pluimvee, nertsen en paarden : inventarisatie en prioritering en mogelijke oplossingsrichtingen](#). Rapport 71, Animal Sciences Group, Lelystad.

Levinson B., 1964. Pets: a special technique in child psychotherapy. *Mental Health* 48: 243-248.

Margadant-van Arcken M., 1988. *Dierenjuf: natuureducatie en de relatie tussen jonge kinderen en dieren*. Proefschrift.

Maslow A.H., 1943. A Theory of Human Motivation. *Psychological Review* 50: 370-96.

Parsons S., Mitchell P., Leonard L., 2004. The use and understanding of virtual environments by adolescents with autistic spectrum disorders. *Journal of Autism and Developmental Disorders*, 34: 449-466.

Redefer L.A. en Goodman, J.F., 1989. Brief report: pet-facilitated therapy with autistic children. *Journal of Autism and Developmental Disorders*, 19 (3): 461-467.

Rem D., 2008. *Ervaren kwaliteit van de zorg door personen met autisme*. Onderdeel Masterthesis, Universiteit Utrecht, Utrecht.

Roest A.E., Oltmer K., Venema G.S., Jager J.H., Schoorlemmer H.B., Hendriks-Goossens V.J.M., Dekking A.J.G., Kamstra J.H., Visser A.J., Zande L.J.J. van de, Gies T.J.A., 2009. [Kijk op multifunctionele landbouw, omzet en impact : achtergronddocument](#). LEI Wageningen UR, (Rapport / LEI, Werkveld 2 Sectoren en bedrijven 2009-041), Den Haag.

Rogers C., 1959. A theory of therapy, personality and interpersonal relationships as developed in the client-centered framework. In (ed.) S. Koch, *Psychology: A study of a science*. Vol. 3: Formulations of the person and the social context. New York: McGraw Hill.

Rutter M. en Bartak L., 1973. Special educational treatment of autistic children: a comparative study – 2. Follow-up findings and implications for services, *Journal of Child Psychology and Psychiatry and Allied Disciplines*, 14: 241-270.

Schopler E., Brehm S.S., Kinsbourne M., Reichler R.J., 1971. Effect of treatment structure on development in autistic children. *Archives of General Psychiatry*, 24: 415-421.

Serpell J.A., 1999. Guest editor's introduction: animals in children's lives. *Society and Animals*, 7 (2): 87-94.

Serpell J.A., 2004. Factors influencing human attitudes to animals and their welfare, *Animal Welfare*, 13: 145-151.

Veen-Mulders L. van der, Serra M., Hoofdakker B.J. van den, Minderaa R.B. (Red.), 2005. *Sociaal onhandig: de opvoeding van kinderen met PDDNOS en ADHD*. Koninklijke Van Gorcum BV, Assen.

Venema G.S., Doorneweert R.B., Oltmer K., Dolman M.A., Breukers A., Staalduinen L.C. van, Roest A., Dekking A.J.G., 2009. [Wat noemen we verbrede landbouw? Verkenning van definities en informatiebehoeften](#). LEI Wageningen UR, (Rapport LEI. Werkveld 6, Rurale economie en ruimtegebruik 2008-076), Den Haag.

Vermeulen P., 1998. *Breïn bedriegt: als autisme niet op autisme lijkt*. EPO, Gent.

Wageningen UR projectteam Houden van Hennen, 2004. *Houden van Hennen – op naar gelukkige kippen, trotse boeren en tevreden burgers*. Wageningen UR, Wageningen –Lelystad, ISBN 90-6754-791-3.

Welfare Quality®, 2009. *Welfare Quality® assessment protocols for poultry, pigs and cattle*. Welfare Quality® Consortium, Lelystad, Netherlands.

Williams D., 2003. *Exposure anxiety: The invisible cage*, Jessica Kingsley Publishers, London.

Wing L. en Gould J., 1979. Severe impairments of social interaction and associated abnormalities in children: epidemiology and classification, *Journal of Autism and Developmental Disorders*, 9: 11-29.

Websites:

<http://www.landbouwzorg.nl/index.php?pagid=55&hb=72>, 11 januari 2011.

Wageningen UR Livestock Research

Edelhertweg 15, 8219 PH Lelystad T 0320 238238 F 0320 238050

E info.livestockresearch@wur.nl | www.livestockresearch.wur.nl